

ראובן קנטן

יסוד התפילה - כנגד אבות או קרבנות

ראשי פרקים

- א. המחלוקת במהות התפילה
- ב. ביאורים במשמעות המחלוקת
- ג. כנגד תמידין תיקנום
- ד. תפילות אבות תיקנום
- ה. מחלוקות נוספות בדיני תפילה

א. המחלוקת במהות התפילות

הגמרא במסכת ברכות (כו, ב) דנה ביסוד שלוש התפילות שאנו מתפללים בכל יום:

איתמר, רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפלות אבות תיקנום. רבי יהושע בן לוי אמר: תפלות כנגד תמידין תיקנום.

האמוראים נחלקו אם "תפילות - אבות תיקנום" או "כנגד תמידין תיקנום", וצריך להבין - למאי נפקא מינה? פשוט שאין לומר שהשאלה היא מכח מי החיוב בתפילה, שהרי החיוב על המצוות הוא מקבלת התורה בסיני ולא מזה שהאבות קיימו, כמבואר במשנה בחולין (זו, ו; ועיין בפירוש הרמב"ם שם). לכן בוודאי צריך להסביר, שהשאלה היא מה משמעות התפילה - האם היא כבחינת האבות או כמו מעלת הקרבנות.

כך אכן מדייק העיון יעקב (על העין יעקב ברכות כו, ב) מלשון הירושלמי (ברכות ד, א):

רבי יהושע בן לוי אמר: תפילות מאבות למדום... ורבנן אמרו: תפילות מתמידין גמרו.

משמע שלשתי הדעות אנשי כנסת הגדולה תיקנו את התפילות, והשאלה היא רק: כנגד מה, כלומר מה צריך לכוון בתפילה - האם צריך לכוון כנגד האבות או כנגד הקרבנות¹. אפשר לדייק כן גם מהמשך דברי הירושלמי שם:

תפילת הערב לא מצאו במה לתלותה... אמר רבי תנחומא: עוד היא קבעו אותה כנגד איכול איברים ופדרים.

1 הוכחה פשוטה לכך שהכוונה היא למהות, היא מכך שגם בזמן הבית היו תפילות, ולכן מה שהתפילה היא כנגד קרבנות - ודאי אין הכוונה שהיא לזכר קרבן שהיה, אלא הכוונה היא שכאשר אדם מתפלל הוא צריך להתחבר למהות זו של הקרבן (שהוא מכיר אותה טוב שהרי המקדש קיים).

פשוט שאין הכוונה שקבעו את תפילת ערבית בגלל איכול איברים ופדרים, אלא בוודאי שמכו אותה עליה בלבד, ומתבאר שכמו כן יש להבין גם לגבי התמידים והאבות.

לפי זה אנו צריכים לנסות להבין מהן שתי המהויות שהגמרא מתלבטת בהן - מהו 'אבות תיקוה', ומהו 'כנגד תמידים תיקוה'. על שאלה זו ניתן להסתכל בכמה מובנים, כדלהלן.

ב. ביאורים במשמעות המחלוקת

ראשית, ניתן להתבונן בדבר מצד המהות הכללית של התפילות, בשלושה אופנים שונים:

א. תפילת האבות היתה התנדבות של האבות מעצמם (שהרי לא היו מחוייבים בתפילה), ולכן גם האדם שעומד בתפילה צריך להתפלל מתוך רצונו להתפלל ולהרגיש את המימד של הנדבה בתפילה. לעומת זאת, למאן דאמר "כנגד תמידין תיקונו", התפילה היא כמו קרבן, וכמו החיוב להקריב - כך יש חובה להתפלל, וההסתכלות על התפילה אינה כנדבה אלא כחובה שאינה באה מבחירתנו.

ב. כל קרבן תמיד - טעון שירה, וללא שירה הקרבן פסול. לכן, אם התפילה היא כנגד הקרבנות - מובן שעיקרה היא ההודאה, ולפיכך התפילה צריכה להיות מתוך שמחה. מנגד, האבות התפללו כדי לבקש בקשות מה' (אברהם התפלל על לוט וסדום, יעקב ביקש שיצליח לברוח מעשיו ושיצליח בדרכו אל לבן, וכן על יצחק ניתן לומר שהתפלל שאליעזר יצליח בשליחותו), ולכן אם למדים מן האבות - אז מטרת התפילה היא לבקש מהקדוש ברוך הוא את צורכינו.

ג. דרך נוספת לבאר היא שהמחלוקת נוגעת לשאלה בשם מי המתפלל מתפלל - האם בשם עצמו, כמו האבות שכל אחד מהם היה יחיד והתפלל את תפלתו הפרטית בשם עצמו, או שמא התפילה היא כמו התמידין שהיו מגיעים מכספם של כל ישראל באופן שווה (מחצית השקל), ומצינו בהם שיחיד לא יכול להתנדב קרבן תמיד, ושכל קרבן תמיד שהוקרב היו נציגים של כל העם, ושבודאי הכהן כיוון בהם על כל ישראל. לפי הצד האחרון גם התפילה שהאדם מתפלל היא על כל ישראל ובשם כל ישראל (הסבר דומה כתב הרב קוק בעין איה ברכות כו, ב).

ניתן גם להתבונן במחלוקת זו מזווית שונה, שהמחלוקת באה ללמדנו את היחס בין שלושת התפילות שביום. בדרך זו נלך בהמשך מאמר זה, ונרחיב בביאור העניין.

ג. תפילות כנגד תמידין

למאן דאמר "כנגד תמידין תיקנוה" התפילות שוות זו לזו, כפי שחז"ל דרשו (יומא סב,ב) מהפסוק: "כבשים בני שנה תמימים שנים ליום" (שלכאורה יש בו כפילות, שהרי אם כתוב כבשים - מיעוט רבים שנים, ולא צריך לכתוב שנים) - שיהיו שניהם שווים. כך גם לגבי התפילות - אין הבדל בין תפילת שחרית לתפילת מנחה, ששתיהן כנגד התמידים שהיו שווים (לגבי ערבית ידובר בהרחבה בהמשך).

אמנם באמת המשמעות העיקרית של "כנגד תמידין תיקנום" היא לגבי מעמד התפילה, וכפי שמתבאר במדרש תנחומא שהתפילה חביבה לפני הקדוש ברוך יותר מכל הקרבנות (כי תבוא, א):

"בואו נשתחוה ונכרעה ונברכה לפני ה' עושנו" - והלא כריעה בכלל השתחויה, והשתחויה בכלל כריעה, ומה תלמוד לומר: "נשתחוה, ונכרעה, ונברכה"? אלא צפה משה ברוח הקודש וראה שבית המקדש עתיד ליחרב והבכורים עתידין ליפסק, עמד והתקין לישראל שיהיו מתפללין שלשה פעמים בכל יום, לפי שחביב תפילה לפני הקדוש ברוך הוא מכל מעשים טובים ומכל הקרבנות, שכך כתיב: "תיכון תפילתי קטורת לפניך משאת כפי מנחת ערב".

המדרש מביא שמשה רבינו צפה ברוח הקודש שעתיד המקדש להיחרב ויבטלו הביכורים, ולכן תיקן לישראל שלוש תפילות, משום שהתפילות חביבות לפני ה' יותר מכל המעשים הטובים והקרבנות. כנגד שלוש התפילות נאמרו שלוש הלשונות: "בואו נשתחוה, ונכרעה, ונברכה לפני ה' עושנו".

לכאורה לא מובן מה הקשר בין ביכורים לתפילה. אמנם נראה להסביר את מעלת הביכורים על פי המשך המדרש, ועל ידי זה להבין את מעלת התפילה:

אמר רבי אבהו בשם רבי יוסי בר חנינא: בוא וראה כמה מתחטאין וכמה יש להן פתחון פה לעושי מצוות - אדם יש לו עסק אצל מלכות, פעמים שהוא נותן כמה ממון עד שמגיעין אותו אצל המלך, כיון שהגיע אצל המלך ספק עושה שאלתו ספק לא עושה. אבל הקדוש ברוך הוא אינו כן, אלא יורד אדם לתוך שדהו, ראה אשכול שביכר, תאנה שביכרה, רימון שביכר - מניחו בסל והולך לירושלים ובא ועומד באמצע העזרה ומבקש רחמים על עצמו ועל ישראל ועל ארץ ישראל, שנאמר: "השקיפה ממעון קדשך וגו'". ולא עוד, אלא שהיה אומר: 'איני זו מכאן עד שתעשה צרכי היום הזה', שכתוב אחריו: "היום הזה ה' אלהיך מצוך

לעשות". אמר רבי שמעון בן לקיש: "צתה בת קול ואמרה לו: תזכה לשנה הבאה ותביא כהיום הזה, כאדם שהוא נותן פרי חדש לחבירו ואומר לו: 'יהי רצון שתשנה ותתן לי לשנה האחרת'.

המדרש מבאר שכאשר אדם מגיע עם הביכורים, ונעמד באמצע העזרה ומבקש רחמים על עצמו, על ישראל ועל ארץ ישראל, ואומר (כחוני המעגל): 'איני זו מכאן עד שתעשה צרכי היום הזה', אז יוצאת בת קול ואומרת: 'תזכה לשנה הבאה ותביא כהיום הזה'.

הביכורים הם מפגש של האדם עם ה' במרכז העזרה - הקרבן היחיד שבו ישראל יוצא מיעזרת ישראל ומגיע עד למזבח - הוא בביכורים (גם בהושענות מקיפים את המזבח, אבל אין זה קרבן). בנוסף לכך זהו הקרבן היחיד שבו האדם אינו מתוודה עליו על חטאיו, אלא קורא עליו את מקרא הביכורים שכולו הודאה על הגאולה ממצרים וההגעה לארץ ישראל. בביכורים האדם מתקרב אל ה' בצורה הגדולה ביותר, ומביא לו מעצמו את שלו - הפירות שגידל, ומודה שבכל זאת: "כי ממך הכל ומידך נתנו לך", שלמרות שנתן לו מעצמו בעצם לא נתן לו כלום, שהרי הכל משל ה'.

התקרבות זו חביבה כל כך על ה', עד שהוא מבקש ממנו אחר כך שיבוא גם בשנה הבאה, וכלשון המדרש שה' מתאוה ומשתוקק לזה "כאדם שהוא נותן פרי חדש לחברו, ואומר לו חברו: יהי רצון שתשנה ותיתן לי לשנה האחרת". כוונת הדברים היא שזה כשני חברים המחכים למפגש אחד עם השני, ואין לחבר חפץ בפרי עצמו אלא במשמעות של קבלת הפרי החדש מחבירו, שהרי בעניינינו הפרי כבר שייך מראש לה', "כי ממך הכל".

זו המשמעות של דברי המדרש שהקדוש ברוך הוא אינו כמלך בשר ודם, שאדם הרוצה להיפגש עם מלך בשר ודם צריך לתת ממון רב עד שיגיע אליו ואז גם לא בטוח שיענה לו, אבל לקדוש ברוך הוא לא צריך לתת כלום, שהרי מביא רק סל פירות - ודווקא מחמת זה הקדוש ברוך הוא עונה לו באותו היום, שההיענות היא בגלל הקירבה, ולא בגלל מה שמקבל².

משה רבינו, שיודע ומכיר את המעלה הזו של המפגש עם ה', שהוא חביב לפני ה' יותר מכל קרבן³, צופה שעתידים הביכורים להתבטל ועימם המפגש המדהים הזה של

2 דרישה זו למפגש של האדם עם אלוהיו באה לידי ביטוי בהלכה יחודית להלכות ביכורים "המפריש בכוריו להעלותן בידו לירושלים לא ישלחם ביד שליח, ואם לקטן מתחלה על מנת לשלחם ביד שליח הרי זה מותר לשלחם" (רמב"ם הלכות ביכורים ב, כא) שהעיקר אינו שהביכורים עצמם יוקרבו אלא שהאדם יגיע עם ביכוריו אל המקדש אל ה' (ולכן אינו יכול לשלחם ע"י שליח).

3 על פי זה יש לבאר את המשך המדרש: "ומשה רבינו אף על פי שעשה כל מעשים טובים כיון שנגזר עליו שלא ליכנס לארץ התפלל ואמר: אעברה נא ואראה, ואמר לו הקדוש ברוך הוא: אל תוסף דבר אלי

האדם עם א-לוהיו, ולכן מתקין לבני ישראל את התפילות שהם אפילו יותר מן המפגש הזה. שלוש התפילות הם כנגד "נשתווה, ונכרעה, נברכה", ולפיכך שלושותן שוות ובאותה המעלה, שהרי "כריעה בכלל השתחוויה והשתחוויה בכלל כריעה".

מדוע התפילה היא כנגד השתחוויה וכריעה? אנו לומדים מכאן שלמרות שהתפילה היא כעין הביכורים, שהם התקרבות גדולה אל ה', ונאמר לגביהם "איני זו מכאן" כחברים, בכל זאת יסודה הגדול הוא ההתבטלות כלפי ה'. כך גם מביא הביכורים, לפני שנכנס לחיל בדרך לעזרה - הוא משתחווה, כורע ובורך לפני ה'. אנו מתחילים כעבדים של ה', ורק אחר כך עולים מעלה ומגיעים לדרגה של חברים⁴.

ד. תפילות אבות תיקנום

לעומת כל זאת, למאן דאמר "אבות תיקנום", יש בחינה שונה לכל תפילה - שחרית כמעלתו ועניינו של אברהם, מנחה כמעלת יצחק, וערבית כמעלת יעקב. פשוט שכל האבות התפללו את כל התפילות, שהרי על אברהם נאמר שהיה מתפלל מנחה מיד כאשר השחירו הכתלים מן הצל (יומא כח:). יעויין שם גם בתוספות ישנים, שאברהם התפלל מנחה אך לא קבע אותה לכלל בני ביתו ואחריו בא יצחק וקבע אותה לכל - שזה מתבאר על פי דברינו, שאברהם לא קבע את התפילה כי לא מתגלית בה שיא מעלתו, אך יצחק קבעה כי שיא מעלתו מתגלית בתפילת המנחה.

נבאר את בחינותיהן של התפילות, על פי המשך הגמרא בברכות (כו, ב):

תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא:

אברהם תיקן תפלת שחרית, שנאמר: "וישכם אברהם בבוקר אל המקום אשר עמד שם", ואין עמידה אלא תפלה, שנאמר: "ויעמוד פינחס ויפלל".
יצחק תיקן תפילת מנחה, שנאמר: "ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב", ואין שיחה אלא תפלה, שנאמר: "תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו".

עוד בדבר הזה עלה ראש הפסגה, לכך נאמר: היום הזה ה' אלהיך מצוך לעשות" - שה' אומר לו שיפסיק להתפלל, כי אם היה ממשיך להתפלל היה צריך לענות לו באותו היום כמו בביכורים

4 לכן גם בתפילה, מתחילים בשבח של שלוש ראשונות ואסור לאדם להוסיף שם ולשאול על צרכיו הפרטיים, אלא קודם ישבח את ה' כעבד את אדונו

יעקב תיקן תפלת ערבית, שנאמר: "ויפגע במקום וילן שם", ואין פגיעה אלא תפלה, שנאמר: "ואתה אל תתפלל בעד העם הזה, ואל תישא בעדם רינה ותפילה, ואל תפגע ביי".

אברהם איש החסד - תפילתו היא בבוקר: "וישכם אברהם בבוקר", זריזות למצווה וחסידות (בוקר = אור = טוב). באברהם כתוב 'הר' (פסחים פח,א)⁵, כי הוא המתחיל את כל השושלת של עם ישראל והוא המתחיל להפיץ את האמונה בה' בעולם, וצריך להיות גבוה מאוד כדי למשוך את כולם למעלה⁶. לכן תפילתו של אברהם נקראת "יעמד" - אברהם עומד, רם ונישא כמו הר. הראיה לכך שיעמד' זו תפילה היא מפניחס, שגם הוא עמד כנגד כולם, במקום שאפילו משה לא יכול להוכיח כיון שזמרי אמר לו 'שלך מי התיר לך', והזקנים בוכים ולא יכולים לעשות כלום, ורק פנחס יכול: "קריינתא דאיגרתא איהו ליהוי פרוונקא" (סנהדרין צו,א)⁷. זו תפילת שחרית - הזריזות בבוקר לקום ולהתפלל לפני שעושים מעשים אחרים, בשונה מכל העולם.

כדי להבין את בחינתו של יצחק נביא בתחילה מדרש המופיע בגמרא במסכת שבת (פט,ב):

לעתיד לבא יאמר לו הקדוש ברוך הוא לאברהם: בניך חטאו לי. אמר לפניו: ריבוננו של עולם - ימחו על קדושת שמך. אמר: אימר ליה ליעקב דהוה ליה צער גידול בניס, אפשר דבעי רחמי עליהו, אמר ליה: בניך חטאו. אמר לפניו: רבוננו של עולם, ימחו על קדושת שמך. אמר: לא בסבי טעמא, ולא בדרדקי עצה.

אמר לו ליצחק: בניך חטאו לי. אמר לפניו: רבוננו של עולם, בני ולא בניך? בשעה שהקדימו לפניך נעשה לנשמע, קראת להם "בני בכוריי", עכשיו בני ולא בניך? ועוד, כמה חטאו? כמה שנותיו של אדם - שבעים שנה. דל עשרין דלא עונת עליהו - פשו להו חמשין. דל עשרין וחמשה דלילותא - פשו להו עשרין וחמשה. דל תרתי סרי ופלגא דצלווי ומיכל ודבית הכסא - פשו להו תרתי סרי ופלגא. אם אתה סובל את כולם - מוטב, ואם לאו - פלגא עלי ופלגא עליך. ואם תמצא לומר כולם עלי - הא קריבית נפשי קמך.

5 כתוב בו ולא קראו, כי אברהם קרא לו "ה' יראה", והכתוב אומר: "בהר ה' יראה", שהפסוק הוסיף מעצמו הר.

6 לכן אברהם ויצחק עולים ומשתחוים לבד, ואחר כך מצטרפים אל הנערים למטה.

7 אם כי פנחס פעל מתוך קנאות ה' ואברהם מתוך אהבה וחסד, אך זו אותה הבחינה של עמידה.

אברהם ויעקב עונים לקדוש ברוך הוא שאם בני ישראל חטאו אז צריכה להיעשות מידת הדין והם ימחו, אך יצחק פותח בקביעה שהם בניו של ה', וממשיך בהתמקחות על כמות החטאים, ולבסוף עושה יעסקה' על חלוקת החטאים. יצחק מחפש ורואה את הטוב בכל אחד, ולכן הוא רצה להעלות ולקרב את עשיו כי ראה את הטוב שבו. אצל יצחק כולם שווים וכולם יכולים להיות צדיקים, ולכן כתוב בו 'שדה', כי שדה הוא פתוח והכל שווה בו. זו הגבורה שביצחק שמצטמצם כנגד מי שבא כנגדו, כמו שבבארות תמיד קיבל עליו את הדין ולא רטן, וכאשר רבקה נלקחה לאבימלך לא התנגד ולא ניסה להחביאה כמו אברהם, כי הוא תמיד מצטמצם ומקבל את הכל.

המהר"ל מבאר בנצח ישראל (פרק יג) שזוהי מידת הדין, שיצחק מחפש את הזכות בכל אחד, וכן במדרש הנ"ל שיש שני דיינים שחייבו - אברהם ויעקב, ויצחק שהוא הדיין השלישי מלמד זכות. ה' בכוונה דילג מראש על יצחק כדי שהוא ילמד זכות על בני ישראל, כי הוא מי שיודע לרדת לעומק הדין. יצחק מגלה שהקשר בין ישראל לה' הוא לא רק מצד ישראל (שאברהם ויעקב ראו את הקשר רק מצד ישראל, ואם בני ישראל חטאו אז הם ביטלו את הקשר, ולכן ימחו על קדושת ה'), אלא גם מצד ה', כלומר אנו בניו של ה', כמו שאמר: "בני ולא בניך", וקשר זה לא יכול להיפסק בגלל מעשי בני ישראל והוא קיים לעולם כי הוא נצחי.

זו תפילת מנחה שבאה בזמן הגבורה, שהאדם צריך להתגבר ולעמוד להתפלל וצריך להפסיק מעסקיו עוד בתחילת זמן המנחה, כפי שמבואר בטור (רלב), ועיין שם בפרטי הדינים):

אבל של מנחה שהיא באמצע היום בעוד שהוא טרוד עסקיו, צריך לשום אותה אל ליבו, ולפנות מכל עסקיו... על כן מנעו חכמים לכל אדם לעשות מלאכות הקבועות סמוך לזמן המנחה.

יעקב שהוא כנגד תפילת ערבית, שונה משאר האבות שהוא עצמו קרא למקום התפילה בשם: 'בית'. יעקב לא קרא את השם בזמן התפילה עצמה, אלא בבוקר לאחר מעשה. זה מתאים לכך שיעקב קרא למקום על שם העתיד, ולא על שם המצב העכשווי שהיה נתון בו. בית זה מקום שלם ומוגן המכסה על מי שנמצא בו, ולעתיד לבוא כל העמים יגיעו להשתחוות ב"בית אלוקי יעקב" (ישעיה ב, א-ד; מיכה ד, א-ב). בית זו המציאות השלימה, אך באותו הזמן שיעקב התפלל הוא היה בחושך בלילה בזמן שברח בחוסר כל, מעשיו שרצה להורגו אל לבן הארמי⁸.

8 עניין זה של הבית מודגש מאוד בפרשה זו של יעקב ועשיו: יעקב נקרא "יושב אהלים", וכשבורח מלבן כתוב "ויעקב תקע את אהליו בהר ולבן תקע את אהליו בהר הגלעד", וכאשר חוזר מארם ומגיע

ליעקב יש את הכוח לעבור את הצרות שיש עכשיו, ולדעת שאחר כך תבוא הגאולה ויהיה בית שכל העמים יכירו בו ויבואו אליו. יעקב הוא היחיד שיש לו את הכוח לדעת בתוך המציאות הקשה של החושך, שהוא במהלך ארוך ובצעידה עתידית אל עבר הבית העתידי. לכן תפילתו של יעקב היא בלילה בחושך, כי כל פעולותיו היו בלילה.⁹ לכן בתפילת ערבית צריך האדם לכוון על זה שיצא מהצרה ומהחושך אל הגאולה ואל האור.

כעין זה אמר רבי שמואל בר נחמני באותו ירושלמי בברכות (ד,א), שיש שלוש תפילות כנגד שלוש מצבים ביום ואמר:

בערב צריך לומר: יהי רצון מלפניך ה' אלוקי ואלוקי אבותי, כשם שהייתי באפילה והוצאתני לאורה, כך תוציאני מאפילה לאורה.

רואים שתפילת ערבית היא בקשה לצאת מן החושך אל האור, כמו שיעקב יצא מן החושך אל האור.

ה. מחלוקות נוספות בדיני תפילה

לאחר הבנה זו ניתן להמשיך ולבאר גם מחלוקות אחרות בדיני תפילה:

תפילת ערבית רשות או חובה

נחלקו התנאים והאמוראים האם תפילת ערבית היא רשות או חובה (ברכות כז,ב). מסתבר שלמאן דאמר אבות תיקנום אז ערבית היא חובה, שהרי יעקב היה אחד מן האבות והוא תיקנה, ואין הבדל בין האבות אלא במידה המתגלית בכל אחד בהם, אך כולם חשובים באותה מידה. אך למאן דאמר כנגד תמידין תיקנום - הרי תפילת ערבית היא כנגד איכול איברים ופדרים שלא נתאכלו במשך היום, ואינה משהו חיובי בפני עצמו¹⁰ כמו תמיד של שחר ותמיד של בין הערבים, ולכן תפילת ערבית היא רשות¹¹.

לכנען אז הוא בונה "סוכות". לעומת זאת, על זמן הבריחה כתוב: "ויברח יעקב שדה ארם" (הושע יב,ג) - הפטרת ויצא).

9 יעקב ברח מעשיו בלילה (ויפגע במקום וילך שם כי בא השמש), לבן רימה את יעקב בלילה כאשר החליף את רחל בלאה, ויעקב התבשר על גלות מצרים בלילה (ויאמר אלוקים לישראל במראות הלילה).

10 איכול אברים ופדרים אינו חובה, ואם יהיה יום שבו לא ישארו איברים שלא נתאכלו בהקרבות במשך היום - אז לא יהיה צורך בהדלקת האש בערב, ותישאר רק אש התמיד.

העושה תפילתו קבע

נחלקו האמוראים מהו "העושה תפילתו קבע" המוזכר במשנה לגנאי (ברכות כט, ב):

מאי קבע? אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי אושעיא: כל שתפלתו דומה עליו כמשוי. ורבנן אמרי: כל מי שאינו אומרה בלשון תחנונים. רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו: כל שאינו יכול לחדש בה דבר. אמר רבי זירא: אנה יכילנא לחדושי בה מילתא ומסתפינא דלמא מטרידנא.

רבה ורב יוסף בוודאי סוברים מאבות למדום, ולכן אמרו שמי שאינו יכול לחדש בה דבר הרי זה קבע, כי האבות חידשו מעצמם את התפילה שהרי לא היו מחוייבים בתפילה, ולא מופיע שמישהו התפלל לפניהם. לעומתם, אומר רבי זירא שלא ראוי לחדש בתפילה כלום, שהרי הם כנגד קרבנות ואסור לחדש בקרבנות.

כמו כן, רבי יעקב בר איבי בשם רבי אושעיא אומר שקבע זה מי שהתפילה עליו כמשוי - משמע שהתפילה היא חובה כמו קרבן, ואם החובה היא כמו משא הרי זה קבע. אך רבנן שסברו שהתפילה נלמדה מהאבות סוברים שקבע זה כאשר אינו אומרה תחנונים, שהרי התפילה היא נדבה ואם לא תהיה תחנונים אז למה להתנדב. (ולא שייך לומר שאם היא נדבה אז קבע זה כמשוי שהרי אינך חייב אז למה שתעשה אם זה נטל וטורת בשבילך, שבוודאי אבות תיקנום הוא על הצד החיובי שיהיה תחנונים, וכנגד תמידין תיקנום הוא על הצד השלילי שלא יהיה כמשא, שהרי חיוב התמידין הוא של חובה.)

תפילה עם דמדומי חמה

הגמרא בברכות (כט, ב) מביאה מחלוקת אם ראוי להתפלל "עם דמדומי חמה":

11 דברים אלו כתבתי בסברה, וגם יש מפרשים שכתבו כך גם כן, אמנם יש מפרשים המסבירים מדוע גם למאן דאמר אבות תיקנום ניתן לומר שתפילת ערבית רשות: העיין יעקב (ברכות כו, ב) דחה כמה סברות, אך אין הכרח להסביר כמו אחת מהן, וניתן ליישב כל אחת מהן. הגר"ע יוסף במאור לישראל בברכות (וכן בעל תורת חיים בסנהדרין צה ד"ה אין פגיעה) ביאר שיעקב התפלל תפילת ערבית בתורת תשלומים, כי התפלל רק לאחר שראה שעבר את הר המוריה ולא התפלל שם וכבר הגיע לחרן, ואז חזר והתפלל שם ערבית כתשלומים למנחה ולכן גם למאן דאמר אבות תיקנום - זו רשות. בתורה תמימה (בראשית כח, א) כתב שיעקב היה בדרך, ולכן היה פטור מתפילה זו, ולכן ערבית היא רשות. אך בוודאי אין הכרח להסביר כך, ועדיין ניתן לחלק כדברינו, וכך כתבו מפרשים אחרים שלא עשו חילוק זה.

אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: מצוה להתפלל עם דמדומי חמה... לייטי עלה במערבא אמאן דמצלי עם דמדומי חמה. מאי טעמא - דלמא מיטרפא ליה שעתא.

למאן דאמר אבות תיקנום, בוודאי מצוה להתפלל עם דמדומי חמה כמו שעשו האבות: "וישכם אברהם בבוקר", "ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב". אך הסובר שהתפילה היא כנגד הקרבנות יאמר: "לייטי עלה במערבא אמאן דמצלי עם דמדומי חמה" - מערבא היא ארץ ישראל ששם הוא בית המקדש. לדעה זו צריך להתפלל מנחה לפני השקיעה בזמן מנחה קטנה שמא ישכח (ויפורט עוד לקמן בעניין זמן תפילת המנחה).

תפילת תשלומים

אם למדנו את התפילה מהאבות, אז בוודאי אפשר להתפלל תפילת תשלומים, ולכאורה גם תשלומים לאחר כמה תפילות, לדוגמה בערבית להשלים שחרית (כשיטת בה"ג בטור קח), שהרי האבות התפללו את כל התפילות¹². אך אם התפילה היא כנגד הקרבנות, הרי 'עבר זמנו בטל קורבנו', שההלכה היא שאי אפשר להשלים את קרבן תמיד של שחר בבין הערביים, ולכן אי אפשר לעשות תשלומים (כן כתב העיון יעקב ברכות כז, ב).

סוף זמן תפילת המנחה

נחלקו התנאים במשנה (ברכות ד, א) מתי סוף זמן תפילת המנחה:

תפילת המנחה - עד הערב. רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה.

רבי יהודה בוודאי סבר שהתפילה כנגד התמידין, ולכן כמו זמן התמיד שהוא משמונה שעות עד תשע וחצי (זמן מנחה קטנה), ואחר כך היה מנחה ניסוך ושיר ולכל היותר יקח עוד חצי מהזמן שנותר עד הערב, ולכן תפילת מנחה היא עד פלג המנחה - האמצע בין מנחה קטנה לשקיעה. לשיטה זו תפילת מנחה נקראת כך כי היא בסוף היום בסוף כל העבודות ('עליה - השלם כל הקרבנות כולם'), והיא כנעילה של כל יום, ולכן היא החביבה והרצויה ביותר, ועל כן נקראת 'מנחה' במשמעות של מתנה, כמו: "תיכון תפילתי... מנחת ערב". (כך ביאר ערוך השולחן רגל את שיטת רבי יהודה¹³).

12 עיין גם במה שכתבתי לעיל בהערה 10 בשם היתורת חיים' והגר"ע יוסף.

13 את שיטת חכמים הסביר ערוך השולחן, שלכתחילה מסכימים לשיטת רבי יהודה, אך מכיוון שיש זמנים שניתן להקריב את התמיד עד הערב (כמו בערב פסח בו היו מאחרים את הקרבת התמיד עד שכולם יקריבו את פסחיהם), לכן בדיעבד ניתן להתפלל עד הערב.

לעומת זאת, חכמים סוברים שהתפילה נלמדה מהאבות, ולכן ניתן להתפלל עד הערב כמו שיצחק עשה (עיין מה שכתבנו לענין תפילה עם דמדומי חמה). זמן השקיעה שבו השמש מצטמצמת והיום נגמר, מתאים למידתו של יצחק שהיא מידת הדין, שמצטמצם ומתגבר על עצמו - "איזהו גיבור הכובש את יצרו", כפי שמצינו שיצחק לא מוחה על גניבת הבארות ועל לקיחת רבקה. זה כשיטת האבודרהם, שנקראת 'מנחה' על שם שקיעת השמש ומנוחתה בזמן הזה (עיין שם בערוך השולחן רלב, שמביא את האבודרהם וחולק עליו).

סמיכת גאולה לתפילה בערבית

הגמרא בברכות (ד, ב) דנה האם גם בתפילת ערבית יש לסמוך גאולה לתפילה:

אמר רבי יוחנן: איזהו בן העולם הבא - זה הסומך גאולה לתפילה של ערבית. רבי יהושע בן לוי אומר: תפילות באמצע תיקנום.

רבי יהושע בן לוי הסובר תפילות כנגד תמידים תיקנום סובר כאן שתפילות באמצע תיקנום¹⁴. כדי לבאר את שיטתו נביא תחילה את דברי רבינו יונה, השואל מדוע מעלתו של הסומך גאולה לתפילה כה גדולה עד כדי כך שרבי יוחנן אומר עליו שהוא בן העולם הבא. רבינו יונה מבאר שה' גאלנו ממצרים כדי שנהיה לו לעבדים, וכמו שנאמר: "כי עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים", והתפילה היא עבודה כדברי הגמרא בתענית: "איזו היא עבודה שהיא בלב הוי אומר זו תפלה". לכן כאשר אדם מזכיר את הגאולה ממצרים ומיד לאחר מכן מתחיל בתפילתו, הרי הוא מחבר את הגאולה עם העבודות ומראה שהוא כעבד שקנה אותו רבו, ומכיר את הטובה והגאולה שגאלו הבורא ועובד אותו ועושה מצוותיו ובעבור זה זוכה לחיי העולם הבא.

הסבר זה של רבינו יונה מתאים לשיטתו של רבי יהושע בן לוי שהתפילה היא כנגד קרבנות, והיא חובה של האדם כחובת עבד לאדונו שהוא מצווה להתפלל, ולא כמו האבות שהתנדבו והתפללו מרצונם. לכן כאשר מסמך את הגאולה לעבודות הרי הוא בן העולם הבא.

14 עיין בצ"ח כאן שמדבריו ניתן להביא ראיה לנאמר לעיל כי רבי יהודה הסובר כי סוף זמן תפילת המנחה הוא פלג המנחה סובר כרבי יהושע בן לוי. לשיטת רבי יהודה ניתן להתפלל ערבית כבר לאחר פלג המנחה אך את קריאת שמע לכולי עלמא ניתן לקרות רק מצאת הכוכבים. יוצא אם כן שהאדם יתפלל קודם תפילת ערבית משום זריזים מקדימים, ורק לאחר מכן יקרא קריאת שמע, ולכן תפילות באמצע תיקנום.

אך כל זה דווקא בתפילת השחר שם התפילה היא באמת חובה¹⁵ (שהיא כנגד תמיד של שחר), אבל מנגד בתפילת ערבית שהיא רשות (על פי מה ההסבר שתפילת ערבית רשות למאן דאמר כנגד תמידין תיקנום), ואין בה את המימד של העבדות (ולהיפך, זו קבלה שלנו - התנדבות) בה לא מופיעה מעלת סמיכת הגאולה לתפילה.

לעומתו, רבי יוחנן סובר שעניין סמיכת הגאולה לתפילה היא אחרת. לאחר הזכרת הגאולה אנו מראים שאנו אכן מאמינים בה, ולכן מתחילים מיד את תפילתנו ומבקשים את הגאולה. לכן אומר רבי יוחנן, שמי שמאמין בגאולה בכל מצב ובכל רגע ואפילו בזמנים הקשים שבהם החושך שולט בלילה - הוא בן העולם הבא. זה מתאים לתפילתו של יעקב, שגם בזמן הגלות יודע לקרוא למקום 'בית אלוקים' ולצפות לגאולה. לכן גם בתפילת ערבית - ואולי בעיקר בתפילת ערבית - צריך לסמוך גאולה לתפילה.

דרך נוספת לבאר מחלוקת זו היא על פי דברי הבן איש חי (ספר בניהו ברכות ד, ב). הבן איש חי מבאר את עניינה של סמיכת הגאולה לתפילה, כבקשה על הגאולה שתהיה לעתיד לבוא כמו גאולת מצרים, וכמו שכתוב: "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות". אם כן בלילה שבו עוד לא הושלמה גאולת מצרים (שאף על פי שפרעה אמר "קומו צאו מתוך עמי", לא יצאו ממצרים אלא בבוקר) נחלקו רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי האם לסמוך גאולה לתפילה. רבי יוחנן סבור שגם בערב יסמוך ויתפלל על הגאולה, ולעומתו רבי יהושע הן לוי טוען שמכיוון שהגאולה לא היתה שלימה, ולא יצאה עדיין מן הכח אל הפועל - אין אנו מתפללים על גאולה כזו, ולכן רק בבוקר נסמוך גאולה לתפילה.

על פי דברים אלו של הבן איש חי ניתן לומר כי הסברו של רבי יוחנן הוא כמו שהתבאר לעיל ולכן התפילה היא כנגד אבות. אך לרבי יהושע בן לוי שסובר כי התפילה היא כנגד הקרבנות, הרי אנו מצפים לגאולה השלימה ולבניין המקדש ובוה אנו מכוונים בסמיכת הגאולה לתפילה, ולכן אנו סומכים רק ביום ולא בלילה שבו עדיין לא היתה גאולה שלימה.

¹⁵ סמיכת גאולה לתפילה בתפילת שחרית היא לכולי עלמא, שהרי גם למאן דאמר תפילות באמצע תיקנום, אז בבוקר קודם קורא קריאת שמע ולאחר מכן מתפלל.